

Qrammatikanın kommunikativ tədrisinin psixoloq-lingvistik əsasları

Nərminə Rəcəbova

Müəllim, İngilis dili kafedrası (təbiət fakültələri üzrə), Bakı Dövlət Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: narmina_87@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2558-5458>

XÜLASƏ

Məqalədə qrammatikanın kommunikativ tədrisi, onun psixoloji və lingvistik əsaslarından bəhs olunur. Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədi kommunikasiyadır. Qrammatikasız kommunikasiya isə, demək olar ki, mümkün deyil. Qrammatikanın kommunikativ tədrisi dedikdə, kommunikasiya məqsədilə ilə tədris edilən qrammatika nəzərdə tutulur. Tədqiqat işində qrammatikanın psixoloji və lingvistik əsaslarını müəyyən edərək H. H. Klark, D. Nunan, J.R.Anderson, T. Payls və A. Con kimi görkəmli tədqiqatçıların araşdırmalarına istinad edilmişdir. Məqalədə qeyd edilir ki, ingilis dili qrammatikasının öyrənilməsi və özünü küləşdirilməsinin psixoloji əsaslarına qavrama, diqqət, yaddaş, düşünmə, yaradıcı fəaliyyət və təsəvvür daxildir. Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin müxtəlif variantları mövcuddur. Məqalədə bu variantlardan hansının tələbələrə tədris edilməli olduğu əsaslandırılmış və qrammatikanın tədrisinə verilən proqram tələbləri müəyyən edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

qrammatikanın kommunikativ tədrisi, psixoloji əsaslar, lingvistik əsaslar, proqram tələbləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 11.07.2024

Qəbul edilib: 21.08.2024

Psycho-Linguistic Bases of Communicative Teaching of the Grammar

Narmina Rajabova

Teacher, Department of English (for Natural Sciences), Baku State University.

Azerbaijan. E-mail: narmina_87@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2558-5458>

ABSTRACT

The article deals with the communicative teaching of grammar and its psychological and linguistic bases. As is known, nowadays the main goal of foreign language teaching is communication. Communication without grammar is almost impossible. Communicative teaching of grammar means teaching grammar for the purpose of communication. In the article for defining the psychological and linguistic bases of grammar researches of prominent scholars such as H. H. Clark, D. Nunan, J. R. Anderson, T. Pyles and A. John are explored. The research paper states that the psychological bases of learning and mastering English grammar include perception, attention, memory, thinking, creative activity and imagination. As it is known, there are different variants of the English language. In the article, it is justified which of these options should be taught to students and the program requirements for teaching grammar are defined.

KEYWORDS

communicative teaching of grammar, psychological bases, linguistic bases, program requirements

ARTICLE HISTORY

Received: 11.07.2024

Accepted: 21.08.2024

Giriş

Bəzi tədqiqatçılar və metodistlər belə fikirləşirlər ki, qrammatika tədris edilməli deyil, o, təbii olaraq öyrənilir. Lakin digərləri bu fikirlə razılaşırlar. Hər bir dilin kökü onun qrammatik sistemini yaradan ardıcıl modellər sistemidir. Bu, danışanlara yazıda və nitqdə onların kommunikasiya etmək arzularını ifadə edən müxtəlif növ söyləmlər yaratmağa imkan verir. Qrammatika dilin özülü olub, kommunikativ yanaşma vasitəsilə dəqiq və aydın tədris olunmalıdır. Kommunikativ qrammatika tədris edilərkən öncə onun psixoloji və linqvistik əsasları müəyyən edilməli, daha sonra proqram tələbləri nəzərə alınaraq həyata keçirilməlidir.

Əsas hissə

Qrammatikanın kommunikativ tədrisinin psixoloji əsasları

Kommunikativ qrammatikanın tədrisi qavrama (cognitivism) adlanan psixoloji yanaşmaya əsaslanır. Onun əsas prinsiplərinə görə, insan düşünməyi, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacaran və hər cür təhlükəni analiz, emal edən və məlumatı dinamik assimilyasiya edən şəxsdir. “Qavrama” əqli proses və ya qabiliyyət deməkdir ki, onun vasitəsilə də bilik əldə edilir [Leontyev A. Moskva, 2003].

H. H. Klarka görə isə dil anbarı beynin iki mühüm hissəsinin inteqrasiyası vasitəsilə əldə edilir: *söz anbarı* mərhələsi və *anlama* mərhələsi. Birinci mərhələdə söz formaları (tələffüz, vurğu, izah, cins, hecaların sayı, səs və hərf və s.) ehtiyat anbarında saxlanılır, digər mərhələdə isə sözlərin məna və obrazları uyğunlaşır [4, p. 60]. Anlamlar real həyatdakı situasiyalarda olduğu kimi, şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsində mənalanır. Tələbələr dili kommunikativ məqsədlərlə istifadə etdikdə öz beyinlərində qrammatikanın, quruluş və situasiyaların obraz və anlamlarını real situasiyada istifadə etdikləri formada yaradırlar. Buna görə də qrammatikanı əzbərləmək vacib deyil, çünki əzbərləmək dilin nəzəri aspektinə aid olan birinci mərhələyə çatır. Məsələn praktikada və kommunikativ istəklə kontekstdə öyrənmək beyində bu iki mərhələnin inteqrasiya etməsinə kömək edir. Müəyyən qrammatikanı öyrənməyi təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bu, müəyyən vaxt tələb edir. Əgər tələbə yalnız birinci mərhələyə çatsa, demək, öyrənmə əldə edilməmişdir, çünki dili yadda saxlamaq kifayət deyil, bu iki mərhələni birləşdirmək üçün strategiya da tapılmalıdır. Element o zaman yadda saxlanılır ki, müəyyən bir vaxt ərzində və bir neçə müxtəlif kontekstlərdə tətbiq edilsin.

Öyrənmə fəaliyyəti üçün dildə inkubasiya prosesi yaradılmalıdır. Bu, tələbələrə qrammatikanı mənimsətmək üçün kontekstdə daimi praktika ilə təmin etməlidir. Tələbələr inkubasiya prosesində müəyyən bir modelə nə qədər çox işləyərlərsə, o qədər

də çox öyrənərlər.

D. Nunan bildirir ki, fəaliyyət tələbələrdə yaratdığı qavrama və yerinə yetirilmə funksiyasına görə dərəcələrə bölünür [5, p. 222]. Tədris ardıcılığında aşağıdakı mərhələlər mümkündür ki, bu da tələbələrə irəliləyiş etmək üçün daha böyük öhdəliklər götürməyə imkan yaradır. Tələbələr sadə, başa düşülən çalışmalardan idarə edilən produktiv çalışmalara keçməli, nəhayət, real kommunikativ qarşılıqlı əlaqəyə girməlidirlər:

A. Reseptiv

1. Mətni oxu və ya dinlə – açıq cavab.
2. Mətni oxu və ya dinlə, şifahi yox, fiziki cavab ver (məs., tələbələr hər dəfə açar sözü eşitdikdə əl qaldırırlar).
3. Mətni oxu və dinlə, nə şifahi, nə də fiziki cavab ver (məs., hər dəfə açar sözü eşitdikdə qutuya və ya cədvələ işarə et).
4. Mətni oxu və dinlə, şifahi cavab ver (məs., açar sözləri eşidəndə onları ya təkrar et, ya da yaz).

B. Produktiv

1. İşarə edilmiş sözləmi, dialoq parçasını dinlə və təkrar et.
2. İşarəni dinlə, əvəz etməni və çevrilməni tamamla.
3. İşarəni dinlə (məs., sual) və mənalı cavab ver (tələbə üçün doğru olanı).

C. İnteraktiv

1. Simulyasiya (məs., insanların öz ailələri haqqında söhbətlərini dinləmək, rol kartları üzərində işləmək və ailənin digər üzvlərini tapmaq).
2. Müzakirə (məs., kiçik qruplarda tələbələr öz ailələri haqqında söhbət edirlər).
3. Problem həlli (məs., informasiya boşluğu tapşırığında uşaqlar üç qrupa bölünür; hər qrup tamamlanmayan ailə təsvirini dinləyir; tələbələr onları yenidən birləşdirir və ailə ağacını tamamlayır, şəkildəki alternativ nümayəndələrdən hansının ailə üzvü olduğunu müəyyən edirlər).

Bu ardıcılıqda tələbələrdən tələblər getdikcə artır. İlkin mərhələlərdə bilik və bacarıqlar əldə edilir və təcrübədə həyata keçirilir, sonra isə kommunikativ məqsədlərdə daha geniş istifadə edilir.

Psixoloq və psixolingvistikləri maraqlandıran məsələlərdən biri də qrammatik qaydaların, cümlələrin hafizədə necə saxlanması və onların mənimsənilməsində hansısa məhdudiyyətlərin olmasıdır. İnsanlar qrammatik qaydaları zəncirvari düzülüş kimi deyil, konkret, mənalı şəkildə yadda saxlayır və təsadüfi ardıcılıq tez unudulan xarakter daşıyır. Sintaktik strukturlar və məna qrammatik qaydaların yadda saxlanılmasında böyük rol oynayır. Məsələn, qısa müddətdən sonra cümləyə qulaq

asan insan onun ümumi məzmununu təkrar etmək gücünə malik olur, baxmayaraq ki, bəzi strukturlar unudulur: başqa sözlə, insan yenidən eşitdiyini bəzən dərk etməyərək sözbəsöz xatırlaya bilər. Adətən, biz tezliklə mənanı tutur və sintaksisi unuduruq. Məna üçün mahiyyət daşımayan formalar hafizədə saxlanılır. Cümlənin formal strukturu hafizədə çox qısa müddətə saxlanılır. Amma ifadənin məna ilə bağlı formasında kiçik dəyişmələr hiss olunur. Alınan nəticələr göstərir ki, qavrayış nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, cümlənin mənası birinci söz zəncirindən aktiv şərh prosesinin köməyi ilə aşkarlanır. Qavranılan çıxış cümlələr tez unudulur, hafizədə cümlədə olan informasiya saxlanılır.

Cümlə sadə söz silsiləsi deyil, strukturlaşmış silsilədir və vahidlərin iyerarxiyasından ibarətdir.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, “müxtəlif qrammatik əlamətli cümlələr – neqativ, passiv transformasiyalar vasitəsilə hafizədə cümlədən aralı müxtəlif cür kodlaşdırılır”. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan dilin qrammatikası haqqında biliklərə uyğun eşidir və yadda saxlayır.

J. Anderson belə bir eksperiment aparmışdır [3, p. 333]:

Passiv cümlənin iki tipi:

1. *Gloves were made by tailors – Əlcəklər dərzilərin tərəfindən tikilib.*
2. *Gloves were made by hand – Əlcəklər əllə tikilib.*

Birinci cümlədə belə bir təsdiq var ki, dərzilərin əlcək düzəldir. İkinci cümlənin əsasında belə bir təsdiq var ki, kimsə əlcək düzəldir və bu əllə icra olunur.

Anderson resipientə kömək edərək sonuncu ismi (tailors) işlətməyi təklif etmişdir. O müəyyən etmişdir ki, subyektə uyğun gələn dərinlik strukturu (tailors) yadda saxlanılanın xatırlanmasına daha yaxşı kömək edir. “Hand” tipli isimlər – bu əsas dərinlik strukturuna daxil olmur və “by hand” ikinci dərəcəli üzvə aid olmaqla əsas struktura birləşmişdir. Başlanğıc isim olan “gloves” hər iki cümlədə eyni effekt doğurmaqla obyekt rolunu oynayır.

Cümlənin anlaşılması kontekstdən çox asılıdır, nəinki onun struktur quruluşundan, başqa sözlə, məlum qrammatik formanın mənimsənilməsindən danışmaq mücərrəd olaraq çətindir. Cümlələr situasiyalarda mənalara ifadə etmək üçün işlənir və dildə müxtəlif sintaksis vasitələri var ki, onlar da müxtəlif kommunikativ situasiyalar tələb edir. Passiv cümlələr anlama üçün çətin deyil, nəinki aktiv cümlələr, inkar cümlələr də təsdiq cümləyə nisbətən həmin mövqedə maraqlı doğurur. J. Uotson belə hesab edir ki, müəyyən kontekstdə inkar cümlələr təsdiqə nisbətən asan mənimsənilir. İnkarla əməliyyat aparmaq kontekstdə asandır. Məsələn, donuzun həşərat olmadığına yox demək vaxt tələb etmir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinin qrammatikasını öyrənmək və onu özünüküləşdirmək üçün aşağıdakı psixoloji əsasların mühüm rolu vardır:

- qavrama,
- diqqət,
- yaddaş,
- fikirləşmə,
- yaradıcı fəaliyyət,
- təsəvvür.

Yeni qrammatik qaydanı başa düşmək üçün, ilk növbədə, onu qavramaq lazımdır. Bunun üçün isə yalnız qrammatik qaydaları əzbərləmək yox, onun mənasını başa düşmək də lazımdır.

İndiki davamedici zamana aid cümləyə diqqət yetirək:

The child is sleeping. Do not make noise.

Tələbələrə yalnız indiki davamedici zamanının “to be+v+ing” kimi düzəlməsini bilmək kifayət deyil. Tələbəyə həm də onun mənasını, yəni hərəkətin hal-hazırda da davam etdiyini bilməsi vacibdir.

Bu zaman tələbələrdən tələb olunan digər bir psixoloji halət onların diqqətli olmalarıdır. Əgər onların diqqəti təqdim olunan qrammatik qaydalarda və onun mənasında cəmlənə bilməsə, heç bir nəticə əldə edə bilməzlər.

Reseptiv və potensial informasiya eşidən tərəfindən subyektiv olaraq anlanılır, mövzudan asılı olaraq, qavrayışın şəraiti, məlum və naməlum qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi və bir sıra mümkün hipotezalarla istifadə olunur.

Əvəzləyici dil vasitələri (əlavə sözlər, təkrar, ritorik suallar, sinonimik ifadələr, rəbitəli sözlər) dil formalarını mürəkkəbləşdirmədən məlumatın uzunluğunu artırmaqla proqnozlaşdırma ehtimalının vaxt ehtiyatını artırır. Sürətli inteqrasiyanın vasitəsi olaraq onlar nitqi qavramağı və anlamağı asanlaşdırır.

Proqnozlaşdırmanın inkişafı tələbənin yalnız dil hazırlığı ilə deyil, həm də onun həyat təcrübəsi ilə, ana dilindəki vərdiş və bacarığı xarici dilə keçirməklə bağlıdır. Belə keyfiyyətlərə dinləmək və hər hansı kommunikasiya siqnallarına tez cavab vermək, məlumatın məzmununu sürətli tapmaq bacarıqları aiddir.

Qrammatik qaydaların dinlənilib-anlanması hafizə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Tələbələr mənimsədikləri qaydaları yadda saxlamalıdırlar. Bildiyimiz kimi, hafizə qısa müddətli və uzun müddətli olur. Qısa müddətli hafizə yeni informasiya üçün bilavasitə yaddaşdır, buna əks olan uzunmüddətli yaddaş informasiya anbarıdır, yeni olmayan, yəni əvvəllər əldə edilmiş informasiyanın xatırlanılmasında iştirak edir. Öncə onlar öyrəndikləri qrammatik qaydaları qısamüddətli hafizədə saxlayır, sonra isə həmin qram-

matik qaydalardan təkrar-təkrar istifadə edir və uzunmüddətli hafizəyə göndərir. Bu zaman isə tələbə bu qaydaları artıq beyninə həkk etmiş olur və uzun müddət yaddan çıxarmır, lazım gəldikdə yada sala və istifadə edə bilir. Artıq tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır.

Qısamüddətli hafizə qavrayış proseslərinin bütün fazalarında daxil olan informasiyanı yadda saxlamağa, onun uzunmüddətli hafizəyə daxil olmasına və emalına şərait yaradır. Uzunmüddətli hafizə eşitmə artikulyasiyalı söz obrazlarını, söz birləşmələrini, sintaksis konstruksiyaları, qayda və sxemləri, onların biliklərini hafizədə saxlayır. Ona görə cümlələrin kommunikativ tipləri və frazanın strukturlarının anlanması baş verir.

Əksər psixoloqlar hesab edirlər ki, qısamüddətli hafizənin formasiyasının unudulması interferensiyasının nəticəsi ola bilər – müəyyən qavrayış elementlərinin oxşarlığı ifadəsindən asılıdır. Qısamüddətli hafizənin xarakter əlamətləri uzunmüddətliyə onunla fərqlənir ki, onun üçün qavranılan materialın yaxınlığı vacibdir.

Qrammatikada qaydanın qavranılması prosesi hafizənin mərkəzləşmə səviyyəsindən asılıdır.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində birləşmələrin strukturu danışanlara birləşmələrin düzülməsində kömək edir. Bu da, öz növbəsində, qısa müddətli yaddaşın həcmində özünü göstərir.

Beyin travmasından əziyyət çəkən insanlarda idraki qabiliyyətlərin pozulması “aqrammatizm” adlanır. “Aqrammatizm” dedikdə, əsasən, funksiya sözlərin buraxılması nəzərdə tutulur. Bu cür sözlər semantik cəhətdən, eyni zamanda sintaktik təşkil olunması üçün çox vacibdir. Aqrammatizmin baş verməməsi nəinki qısa müddətli hafizəni tam tələb edir, eyni zamanda eyniləşdirmək, fərqləndirmək, əlaqə yaratmaq, sıralamaq və inteqrasiya etmək kimi bacarıqların iyerarxiyasını bilməyi tələb edir.

Tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdıqdan sonra digər mərhələ – *yaradıcılıqdır*. Onlar öz təsəvvür və təxəyyüllərindən istifadə edərək heç bir nəzarət olmadan cümlələr və mətnlər yarada bilirlər.

Qrammatik biliklər əldə edildikdən sonra qrammatik bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq lazım gəlir.

Qrammatik vərdişlər müxtəlif növ nitq fəaliyyətinin komponentləri olub, bir-birindən nitq kommunikasiyasının növləri kimi fərqləndirilir. Qrammatik vərdişlər özünü nitqdə və yazıda göstərə bilər.

Danışmanın qrammatik vərdişi dedikdə, şifahi nitqdə stabil, düzgün və avtomatlaşmış, kommunikativ cəhətdən motivləşmiş qrammatik hadisələrin istifadəsi

nəzərdə tutulur. Dilin qrammatik vasitələrinə yiyələnmə dinamik nitq stereotip formalarına, onların mənaları ilə vahidliyə səslənmə və mənanın vahidliyinə əsaslanır. Qrammatik vərdişin əsas keyfiyyəti onun avtomatlaşması, qrammatik əməliyyatları yerinə yetirmədə tamlığı, situativ və kommunikativ şərtlənmə ilə müşayiət olunur. Şifahi nitqdə forma yaratma və sözlərin formal işlətməsinin avtomatlaşması nitqin *morfoloji vərdişləri* adlanır. Bu vərdişlərə şifahi nitqdə hal şəkilçiləri, cəm və cins şəkilçiləri, feilin şəxs sonluqları aiddir.

Morfoloji və sintaktik nitq vərdişləri yazılı nitqi mənimsəyərkən eyni mexanizmlərə malik olurlar, lakin onlara qrafik və orfoqrafik vərdişlər də əlavə etmək lazım gəlir.

Reseptiv nitq fəaliyyətinin növləri içərisində qrammatik vərdişlər *reseptiv qrammatik vərdişlər* adlanır. Bu vərdişlər morfoloji və sintaksis konstruksiyaların tanınması və anlanılmasının avtomatlaşdırılması deməkdir. Oxu, eşidib anlama zamanı istifadə olunan qrammatik vərdişlər *reseptiv-aktiv qrammatik vərdişlərdir*. Reseptiv-aktiv qrammatik vərdişlər görmə-qrafik və nitq motor obrazlarının rəbitələrinə əsaslanır.

Reseptiv-passiv qrammatik vərdişlər məndə qrammatik hadisələri tanıma və anlama hadisələrini əhatə edir, bu hal həmçinin özündə dilin qrammatik vərdişlərini ehtiva edir.

Qrammatik vərdiş və bacarıqların yaradılması psixoloji cəhətdən əqli hərəkətlərin mərhələlərdə formalaşdırılması ideyası ilə izah olunur.

İlkin olaraq qrammatik hadisələr mərhələlərlə təqdim olunur və bu vərdişlərin yaranması üçün əsas rol oynayır. Daha sonra ilkin əqli hərəkət daha yüksək fazaya daxil olaraq qrammatik vərdişləri şifahi nitqdə avtomatlaşdıraraq qrammatik nitq vərdişləri formalaşdırır. Yeni yaranmış vərdişlər müxtəlif nitq növlərinə daxil edilir və nitq bacarığı inkişaf etdirilir.

Reproduktiv qrammatik bacarıq və vərdişlər qrammatik hərəkətlərə yiyələnməyi nəzərdə tutur ki, onlarla da şifahi və yazılı formada fikri ifadə etmək mümkündür. Aktiv qrammatik materialın ardıcıl olaraq təlim materialları sırasına yerləşdirilməsi nitqin kommunikativliyinə kömək edir və reproduktiv qrammatik bacarıq və vərdişlər sırasında yer alır.

Xarici dildə nitqə yiyələnmək üçün əsas qrammatik bacarıqlar bunlardır:

1. Xarici nitqdə söz və söz birləşmələrini işlətmək üçün qrammatik hərəkətləri bir dildən digər dilə keçirmək bacarığı.
2. Düzgün qrammatik formanın seçilməsi bacarığı.
3. Qrammatik hadisəni düzgün işlətmək bacarığı.
4. Şüurlu tətbiqetmə və s.

Xarici dilə yiyələnmədə *tapşırıqlar* təlimin məzmununun əsas komponentlərindən biri

olub, xarici dili mənimsəmək üçün vərdişlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Nitq və dil tapşırıqları “vərdiş-bacarıq” xətti ilə qarşı-qarşıya da qoyula bilər. Aşağı səviyyəli tapşırıqlar vərdişlərin yaradılmasına, yuxarı səviyyəli tapşırıqlar isə nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Nitq tapşırığı konkret dil materialına istiqamətlənməlidir ki, o da xarici dili dərinliklə mənimsəməyə kömək etsin.

Göründüyü kimi, qrammatikanın tədrisinin psixoloji əsasları mürəkkəb bir prosesdir. Tədris işi ilə məşğul olan müəllim bu əsasları bilməli, bunları öz işində nəzərə almalı və tətbiq etməlidir. Müəllimlərdən tələb olunan əsas iş də, elə məhz budur.

Qrammatikanın tədrisinin linqvistik əsasları

Qrammatikanın tədrisinin psixoloji əsasları olduğu kimi, linqvistik əsasları da mövcuddur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müasir linqvistikanın inkişafı dilin təbiətinin başa düşülməsində, eyni zamanda inşa yazılışını tədris etmək üçün daha səmərəli yollar axtarılmasında mühüm rol oynamışdır. Əvvəllər çox az sayda müəllim dilin quruluşunun linqvistik nəzəriyyəsini qrammatikanın təliminə tətbiq edirdi. Müəllim hazırlığı proqramında linqvistikanın vacibliyi günü-gündən artırdı. Bu ingilis dili jurnallarında və ingilis dili ilə bağlı təşkil edilmiş konfranslarda özünü göstərirdi.

Həyatın həqiqəti ondan ibarətdir ki, insanların əhəmiyyətli hissəsi kommunikasiyanın standart ingilis dilində olmasını gözləyirlər. Beləliklə, standart ingilis dili qaydalarının tədrisinin əsas məqsədi tələb edilən situasiyalarda tələbələrə nitqdən lazımı qaydada istifadə etmələrini öyrətməkdir.

Bundan başqa, qaydaları öz tarixi və sosial kontekstində təqdim etmək tələbə və müəllimlərdə maraq oyadır: biz qaydaların dildə necə təqdim edildiyini görə bilərik; onların bəzilərinin necə kəməğil olduqlarını görə bilərik (faktiki olaraq, bu qaydaların yumoristik təqdimi maraq oyada bilər); öyrənildikdən sonra lazım olanda istifadə edə bilərik. Bununla əlaqədar olaraq, Sterlinq Leonard XVIII əsrdə müxtəlif qrammatik və istifadə qaydalarının siyahısını hazırlamışdır.

Müdafiə etdiyimiz fikri əsaslandırmaq üçün gələcək zaman formasını düzəldən “shall / will” qaydasına diqqət yetirək. Payls və Algeoya görə “will” II və III şəxsin emosiyasız formasını yaratmaq üçün istifadə olunduğu halda, “shall” I şəxs formasını düzəldir və “nəzərə çarpdırma”, “arzu” və ya “israr” bildirir, bu isə onun mənasının tam əksidir (“will” I şəxs, “shall” digər şəxslər üçün) [6, p. 342]. Hal-hazırda isə ingilis dilində istifadə faktiki olaraq belə deyil. Tarixən gələcək zamanı bildiren feillər “arzu”, “istək” (will), “öhdəçilik” (shall) bildirmişdir. Lakin müasir dövrdə bu formalar tamamilə dəyişmiş, müasir amerikalı dilində “shall” istifadədən çıxmış, artıq gələcək zamanın bütün şəxsləri “will” ilə düzəlir. Buna görə də bu qaydanı 200 il əvvəldə olduğu kimi tədris etmək doğru olmaz.

Digər bir misala nəzər yetirək: İkiqat inkarlıqdan, demək olar ki, ingilis dilinin bütün tarixi dövrlərində istifadə olunmuşdur (Şekspirin “Man delights not me: no, nor woman, neither”. Hamlet, Act 2, Scene 3). Bu qadağanı belə əsaslandırırıldı ki, iki inkarlıq bir-birini dəf edir və ya iki inkarlıq bir təsdiqə bərabərdir. Hal-hazırda müasir ingilis dilinin bir çox dialektlərində ikiqat inkarlıqdan istifadə olunur. Eyni zamanda müasir ingilis dilində kommunikasiya zamanı ikili inkarlıq işlənir.

Müəllim tələbələrə standart ingilis dilinin qrammatikasını və sözlərdən istifadəni tədris etməlidir, hətta onların bir çoxu danışmaq standartlarında istifadə olunub, yazılı standartlarda istifadə olunmasa da. Bəzi müəlliflər “qəbul edilmiş” standart variantından da danışirlər. Lakin digər dialektlərin – onların necə inkişaf etmələrinin, hansı cəhətlərin standartlara uyğun seçilməsini öyrənməyin də üstün cəhətləri vardır. Bundan sonra tələbə və müəllimlər digər dialektlərə qarşı münasibətdə daha ehtiyatlı olur və tədris planını daha yaxşı mənimsəyirlər.

Qrammatikanın lingvistik əsasını təşkil edən əsas məsələlərdən biri də dilə qabillik və dil fəallığı problemdir. Dilə qabillik lingvistika sahəsinə, dil fəallığı isə psixologiyaya aiddir. Dilə qabillik birbaşa dillə əlaqədardır və məlum dildə danışanın bacarığı nəzərdə tutulur. Dil aktivliyi, əslində, dil daşıyıcısının dil istehsal etməsini nəzərdə tutur.

Hər şeydən əvvəl, qrammatika tələbələrin əldə etmək istədikləri biliyin bir hissəsi kimi vacibdir. Bu, ilk növbədə, doğma dil daşıyıcılarının biliyinə uyğun olan, müəllimin istifadə etmək istədiyi proqramda, ikincisi, öyrənmə prosesi ilə əlaqədar olan elementləri təqdim etmənin ardıcılığında, üçüncüsü, müəllimin tətbiq etdiyi sinif texnikasında öz əksini tapır. Hətta dil tədrisinin məqsədi kommunikasiya ilə məhdudlaşsa belə, qrammatika bu mərhələlərdə müəyyən rol oynayır; tətbiqi lingvistlər müasir qrammatik nəzəriyyələrin onların hər biri ilə əlaqəsini nəzərə almalıdırlar.

Qrammatikaya verilən proqram tələbləri

Son 25 ildə kommunikativ tapşırıqlar tədris proqramının hazırlanmasında, inkişafında, həyata keçirilməsində və qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommunikativ qrammatikanın tədrisi zamanı proqramın mövzusu və təlim prosesi dərindən kənar da dildən istifadə etmək üçün lazım olan materialların tədris edilməsini şərtləndirir. Dilə bu cür yanaşma aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

1. Kommunikasiyanı tədris olunan xarici dildə həyata keçirmək.
2. Öyrənmə situasiyaları üçün real mətnlər təqdim etmək.
3. Diqqəti nəinki dil materiallarında cəmləşdirməyə, eyni zamanda öyrənmə prosesinin özünə də yönəltməyə imkan yaratmaq.

4. Öyrənmə üçün tələbələrin şəxsi təcrübələrindən istifadə etmək.
5. Dildən sinifdə və sinifdən kənar öyrənmə arasında əlaqə yaratmağa cəhd göstərmək.

Pedaqoji tapşırıqın mərkəzi element kimi əhəmiyyətinin artması proqram tərtibçiləri və metodistlər arasında mübahisələrə səbəb olur. Proqram tərtibçiləri məzmunun seçilməsi və dərəcələrə uyğun bölünməsinə, metodistlər isə tapşırıqların, çalışmaların və siniflə əlaqədar olan digər fəaliyyət növlərinin seçilməsini əsas götürürlər. Metaforik desək, proqram tərtibçiləri təyinetmə, metodistlər isə onun yolu ilə maraqlanırlar.

Dilin təbiəti və onun öyrənilməsi təhsil sahəsində aparıcı cərəyan idi. Tədqiqatçılar tərəfindən onun yüksəldilməsi proqram tərtibçiləri, material yazanları empirik əsaslarla təmin etdi. Digər metodlarda empirik əsasların olmaması tənqidlərin artmasına səbəb oldu [2, p. 275].

Empirik əsaslar

Çalışmaya əsaslanan dil tədrisinin konseptual əsasları güclü empirik ənənələr ilə müdafiə olunur. Bu onları digər pedaqoji yanaşmalardan fərqləndirir.

Tapşırıqların məqsədi proqram planlaşdırıcıları və material yazanları tapşırıq və proqram arasında aydın əlaqə ilə təmin etməkdir. Məqsədləri tələbələrin sinifdən kənar da dildən istifadə etməsi kimi sahələrə qarşı çıxmaqdır.

Tipik məqsədlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Akademik təhsildə iştirak etmək üçün lazımı bacarıqları inkişaf etdirmək.
2. Bacarıqsız işçidən bacarıqlı nəzarətçiyə çevrilmək üçün lazımı şifahi və yazılı bilik, bacarıqlar əldə etmək.
3. Tədris olunan dildə sosial kommunikasiya yaratmaq.
4. Tədris olunan dilin mədəniyyətini və ədəbiyyatını məhz həmin dildə oxumaq.

Ardıcıl, rəbitəli proqramın inkişaf etməsinin vacibliyinə baxmayaraq, digər sahələrlə müqayisədə tədqiqatçılar bu məqsədləri ədəbiyyatda tapmağa çətinlik çəkirdilər. Biz bunun Andersonun tədqiqatlarında öz aydın əksini tapdığını görə bilərik [3, p. 333]. Çox sayda müsahibələrə əsaslanan Anderson bildirirdi ki, tələbələrin kommunikativ ehtiyaclarını əks etdirən və məqsədləri aydın olan proqramlar ardıcıl olmayan, tələbələrin kommunikativ ehtiyaclarını ödəməyən proqramlara nisbətən daha çox həqiqətə uyğundur. Lakin təcrübə olaraq hələ ardıcıl, aydın məqsədi olan proqramların praktik və effektiv nəticələri sübut edilməmişdi.

Tədqiqatların əksəriyyəti Kraşenin hipotezalarına əsaslanmışdır. O bildirir ki, tələbə nə qədər çox xarici dil mühitində olsa, o həmin dili daha yaxşı mənimsəyər. Bunun üçün isə müəllim çalışmalıdır ki, sinifdə xarici dil mühiti yaratsın. Əsas məsələ hansı

növ çalışmalardan istifadə olunma və onun həcmnin müəyyən edilməsidir. Əgər bu tədqiqatların nəticəsi sağlamdırsa, növbəti mərhələdə onun metodik olaraq necə tədris edilməsini müəyyən etmək lazımdır.

Kommunikativ yanaşmasının qəbulu kommunikativ proqramın qəbulu deməkdir. Kursun məqsədini və tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün müəllim hansı dərslik, material və proqramdan istifadə etməyə qərar verməlidir.

Praktik təkliflər

Nəzəri izahlar sinifdə verilir ki, tələbələr kommunikasiyaya dək tapşırıqları evdə həll edə bilsinlər. Bu, bacarıqları inkişaf etdirməkdən daha çox vaxt tələb edir. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, nəzəri materiala həddən artıq vaxt ayrılmalıdır. Məsələn, 90 dəqiqəlik dərsin 15 – 20 dəqiqəsi nəzəriyyəyə, qalan vaxt isə bu nəzəriyyəyə aid kommunikativ fəaliyyətə həsr olunmalıdır.

1. Müəllim yeni dərsi təqdim edərkən mahnı, dialoq, maqnitafon, video, qəzet, jurnal və bir çox başqa şifahi və yazılı materiallardan istifadə edə bilər.
2. Çalışmalar təqdim olunan mövzu və materiallara uyğun planlaşdırılmalıdır. Qrammatik qaydaları planlaşdırmaq çətin olmasa da, kommunikativ fəaliyyəti planlaşdırmaq mürəkkəb prosesdir. Bunun üçün mövzuya uyğun kontekst və situasiya seçilməlidir. Bu proqrama kommunikativ funksiyaları həyata keçirən birləşmələr də aid edilməlidir. Məsələn, məsləhət funksiyaları bildirmək üçün “should” və “must”dan, arzu və istəkləri bildirmək üçün isə “wish” və “could”dan istifadə etmək mümkündür.
3. Digər məsləhət görülən tapşırıqlar isə inşa, dialoq, məruzə, müxtəlif məqalələrə xülasə yazmaqdır.
4. Tələbələr qrammatik qaydaları mənimsəmək üçün həm fərdi, həm qrup, həm də kollektiv formada işləməlidirlər. Müəllimin işi isə yalnız nəzarət etməkdir.
5. Müəllim tələbələrə xarici dili tədris edərkən öyrənmə strategiyalarının vacibliyini izah etməli və tələbələrin öz strategiyalarını inkişaf etdirməli olduqlarını bildirməlidir.
6. Əksər qrammatik mətnlər kommunikasiyaya dək tapşırıqlardan ibarətdir. Buna görə də müxtəlif kitablardan, kommunikativ tapşırıqlardan da istifadə etmək lazımdır.
7. Qrammatik qaydalar şifahi olduğu kimi, yazılı da inkişaf etdirilməli və qiymətləndirilməlidir. Sinifdə dörd bilik və bacarıqlardan istifadə edildiyindən imtahanda da bu nəzərə alınmalıdır.
8. Qiymətləndirmənin fərqli olması məqsədəuyğundur. Əgər çoxcavablı testlərdən istifadə edilibsə, onda nəinki quruluşlar, eyni zamanda kommunikativ funksiyalar

da əlavə edilməlidir. Bu qaydalar təcrid olunmuş cümlələrdə deyil, kontekstdə təqdim olunmalıdır.

Göründüyü kimi, kommunikativ qrammatika daha böyük prinsiplərə əsaslanır. İnsanlar dildən kommunikasiya və qarşılıqlı əlaqə saxlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər.

Oyunlar, çalışmalar, krossvordlar və s. dilin tədrisində köməkçi vasitələr kimi təklif edilmişdir. Bu gün internetlə əlaqə kommunikativ imkanları daha da genişləndirir.

İngilis dilini kommunikativ dil kimi tədris edən xarici dil müəllimləri proqram tərtibində beş əsas komponenti müəyyənləşdirmişlər. Bu komponentlər kommunikativ kompetensiyanın inkişafına köməklik göstərir. Öyrənmə fəaliyyətinin aşağıdakı komponentlərdən təşkil edilməsi daha çox proqram planlaşdırma işini yüngülləşdirir və tələbə xeyrinə əlaqə yaratmaq yollarını təklif edir. Proqrama aşağıdakılar daxildir:

1. Dil məşğələsi.
2. Məqsəd üçün dil.
3. Mənim dilim mənəm: şəxsi ikinci dil istifadəsi.
4. Teatr məşğələsi.
5. Sınıfdən kənar.

Dil məşğələsi siyahının birinci komponentidir. Bu məşğələlərə dildən düzgün istifadə üçün lazım olan tapşırıqlar aiddir. İkinci və ya xarici dil proqramında dil məşğələlərinə sintaksis, morfolojiya və fonetika aid edilir. Əgər yazı məqsəd kimi götürülsə, tələffüz testləri vacib hesab edilə bilər. Əgər diqqət sözün formasına yönəlibsə, tərcümə, imla və ya sözün kökünün əzbərlənməsi daha yaxşı fayda verə bilər. Lüğət fondu isə sözlərin izahı, sinonim və antonimlərlə möhkəmləndirilə bilər. Hər yaşda olan tələbələr üçün müxtəlif oyunlar və ya qrupda birgə fəaliyyət maraqlı ola bilər.

Məqsəd üçün dil və ya *dil təcrübəsi* ikinci komponentdir. Birincidən fərqli olaraq, dil təcrübəsi dildən real kommunikativ məqsədlər üçün istifadə edir. Heç də bütün öyrənənlər dili eyni məqsədlə öyrənmirlər. Vacib məsələlərdən biri də odur ki, müəllim tələbələrin xüsusi ehtiyaclarını nəzərə alsın. Tələbələr öyrəndiklərini tez tətbiq etmək istəyirlər. Bunun üçün isə dil mühiti lazımdır. Buna görə də müəllim sınıfdə o mühiti yaratmalıdır. Tarix, musiqi və ya ədəbiyyat xarici dildə tədris edilə bilər.

Kommunikativ proqramın üçüncü komponenti olan *mənim dilim elə mənəm: şəxsi ikinci dil* yeni dildə özünü ifadə etmək deməkdir. Münasibət, şübhəsiz, tələbənin uğurunda ən vacib faktordur. Ən uğurlu proqramlar tələbələrin həvəsləri ilə bərabər, dil öyrənməsinin idraki aspektlərini nəzərə alan və onları həm psixoloji, həm də intellektual cəlb edən proqramlardır.

Kommunikativ dil tədrisini planlaşdırarkən müəllimlər yadda saxlamalıdır ki, heç də hamı eyni rolda özünü rahat hiss etmir. Cəmiyyətdə olduğu kimi, sınıfdə də bəziləri rəhbər, bəziləri isə tabe olmağı xoşlayırlar. Qrup diskussiyalarında az sayda tələbələr danışıqlarda iştirak edir. Qrup fəaliyyətində sakit olmağı xoşlayanlar, cüt birləşmələrdə daha fəal olur, və ya tək – individual layihələrdə daha yaxşı iştirak edirlər. Kommunikativ çalışmalar nə qədər çox və müxtəlif olarsa, o qədər də çox tələbə cəlb etmək olar.

“Mənim dilim mənəm” daha çox özünü ifadə etməyi nəzərdə tutur. Baxmayaraq ki, dil məşğələləri diqqəti formaya yönəldir, şəxsi ikinci dil isə yox. Bir çox müəllimlər bunu bilir və buna görə diqqəti mənaya yönəldirlər. İfadətmə, mənaları birləşdirmə imkanlarının vacibliyinin başa düşülməsi dil məşğələləri və “mənim dilim mənəm” arasında fərqlərdə görünür.

Tələbələrə xarici dildə tək-cə istədiklərini demək imkanları vermək azdır, onlara eyni zamanda xarici dildə öz şəxsiyyətlərini inkişaf etdirmək imkanları da yaradılmalıdır. Onlar xarici dildə formal danışıq yox, təbii danışıqı öyrənməlidirlər. Soruşanda ki, ingilis dilində yazmaq nə deməkdir, koreyalı yazıçı Mia Yun “Küləklər evi” əsərində (1998) buna belə cavab verir: “İngilis dilində yazmaq təzə paltar geyinmək kimi bir şeydir”. Xarici dildə – ingilis dilində yazmaq insanı gümrah, özünü yeni yolda hiss etdirir. “Mənim dilim mənəm” individual şəxsiyyətə münasibəti nəzərdə tutur.

Teatr məşğələsi kommunikativ proqramın dördüncü komponentidir. Şekspirin sözləri ilə desək, “bütün dünya bir pəncərədir”. Səhnədə müxtəlif rollar oynayırıq. Uşaq, işçi, valideyn, həkim, müəllim və s. dərslər vaxtı oynadığımız obrazlardır. Eyni obrazlar hər dəfə fərqli formada oynanılır. Yeni və tanış olmayan rollar təcrübə tələb edir. Bəzən heç nümunə də olmur. XX əsrin ikinci yarısında qadınlar özlərini “kişilərin dünyasında” professor, dövlət başçısı kimi görəndə mövcud olan kişi nümunələrini təkmilləşdirdilər və özlərinə müvafiq yer – model hazırladılar. Bu yerdəyişmə hələ də tamamlanmayıb. Qadınlar dünya əhalisinin 50 %-ni təşkil etsələr də, bəzi sahələrdə onların fəaliyyəti məhduddur. Kişilər də qadınların yerində evdarlıq, katibə və ya daye kimi rollarda olurlar.

Əgər dünyanı aktyor və aktrisaların ən yaxşı oynadıqları bir səhnə təsəvvür etsək, onda rolları ifa etmək üçün təcrübələr imkanları artar. Fantaziya və rol ifası uşaqlığın təbii və vacib hissəsidir. Dildən istifadə, rolları ifa etmək dili öyrənməyin təbii komponentlərindəndir. Teatr məşğələləri tələbələrə onlara ehtiyac olan alətlərlə təmin edir. Bu fəaliyyət növünə həm yazılmış, həm də yazılmamış rollar, hətta pantomina ki-

mi fəaliyyət növləri aiddir. Burada müəllimin rolu yalnız hakimlikdir: tələbələri müdafiə edib strategiya ilə təmin etmək, onları həvəsləndirmək və yeni yollar açmaq.

*Sinifdən kənar*da dildən istifadə etmək beşinci və sonuncu komponentdir. Sinifdə müxtəlif kommunikativ fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi onların sinifdən kənar dünyada dildən istifadə etmək məqsədini reallaşdırır. Sinif yalnız repitisiyadır. Kommunikativ proqramda dildən sinifdən kənar da istifadə etmək tələbələrin maraq və ehtiyaclarını bilmək ilə başlayır. Sinif yalnız təlimatlar verilən məhkəmə zalına, ictimai yerə bənzəyir. Tələbələrdən bəziləri şəhərdə ev sahibləri rolunu oynayır, digərləri isə xarici qonaq rolundadırlar. Ev sahibləri qonaqlara tarixi hadisələr, siyasət, tibb sahəsi və s. haqqında məlumat verirlər. Radio, televiziya proqramları, filmlər, qəzetlər və jurnallar istifadə üçün çox yararlıdır. Müasir dövrümüzdə isə internetlə bütün dünya ilə əlaqə saxlamaq və bundan tədris zamanı bacarıqla istifadə etmək olar.

Nəticə

Məqələdə müxtəlif alim və metodistlərin tədqiqatlarından istifadə olunaraq qrammatikanın tədrisinin psixoloji və linqvistik əsasları müəyyən edilmişdir. Aparılmış araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, qrammatik qaydalar sadədən mürəkkəbə doğru yaddaşda saxlanılır. Kommunikasiya zamanı qrammatik qayda qavrama, diqqət, yaddaş, fikirləşmə, yaradıcı fəaliyyət və təsəvvür kimi mərhələlərdən keçərək reallaşır. Tədqiqat işində “aqrammatizm” adlanan psixoloji pozuntudan bəhs edilmiş və onu aradan qaldırmağın mümkünlüyü müəyyən edilmişdir. Məqələdə kommunikativ qrammatikaya verilən proqram tələbinin empirik və praktik əsasları tədqiq edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, ilkin mərhələdə qrammatikasız kommunikasiya mövcud olsa da fikrini daha dəqiq, səlis və aydın ifadə etmək üçün qrammatikanın müstəsna əhəmiyyəti vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Leontyev A. (2003). Osnovy psixolingvistiki. Moskva, 115 s.
2. Allwright R. (2002). Language learning through communication practice. ELT Documents 76, London, British Council. 275 p.
3. Anderson J. (1985). Cognitive psychology and its implications. 2nd ed. New York, W. H. Freeman and Co. 333 p.
4. Clark H., & Clark E. V. (1977). Psychology and Language: An Introduction to Linguistics. United States, Harcourt Brace Jhonovich Inc. 608 p.
5. David N. (1999). Second Language Teaching and Learning. Heinle and Heinle publishers. 222 p.
6. Pyles T., & John A. (1982). The Origins and Development of the English Language. 3rd ed. NY, Harcourt, Brace, Jovanich. 342 p.